

«...ОСЬ ІЩЕ ОДНА, ЗАГАДКОВА СТОРІНКА ІСТОРІЇ КИЄВА СТАЛА ВІДОМОЮ»

(до публікації спогадів С. О. Висоцького)

Музей історії Десятинної церкви публікує фрагмент спогадів Сергія Олександровича Висоцького (1923–1998) – відомого історика, археолога, доктора історичних наук, дослідника давньоруської культури, графіті та фресок київського Софійського собору та інших пам'яток давньої архітектури Києва.

Сергій Олександрович Висоцький народився 15 липня 1923 року в Полтаві. У дитячому віці він втратив матір, тяжко хворів, майже десять років (до 1948 року) був прикутий до ліжка. У 1950 році Сергій закінчив школу, наступного року склав іспити для вступу на історико-філософський факультет Київського університету. Навчання завершилося з відзнакою у 1956 році, і Висоцький став співробітником Державного історико-архітектурного заповідника «Софійський музей».

Здавалося б, його дослідницька робота розпочалася досить пізно, у 33 роки, але незмінна націленість саме на наукову роботу дала швидкий і помітний результат. За визнанням колег, Висоцький «ввів до широкого наукового обігу, зробив надбанням світової науки фактично зовсім новий корпус джерел з давньоруської історії – корпус кириличних графіті з вцілілих пам'яток давньокиївського зодчества»¹.

У 1970 році С. О. Висоцький перейшов на роботу до Інституту археології у відділ археології Києва. Тут він став одним з ініціаторів дослідження та відтворення первісного вигляду Золотих воріт. Реалізація проекту тривала до 1982 року, коли було відзначено символічну дату – 1500-річчя Києва. У 1980-х – на початку 1990-х років Сергій Олександрович продовжував дослідження графіті та фрескових розписів Софійського собору. Навіть після виходу на пенсію в 1992 році він не припинив наукових досліджень, консультацій, оприлюднення знахідок.

---

¹ Івакін, Г. Ю. 2013. Він йшов попереду. *Храм і люди. Збірка наукових праць до 90-річчя з дня народження Сергія Олександровича Висоцького*. Київ, с. 3.

Більшість праць С. О. Висоцького видано за життя автора². У 2013 році до 90-річчя з дня народження вченого було відкрито виставку, проведено конференцію та опубліковано збірник, до якого ввійшли спогади про нього. Однак до цього часу не було можливості ознайомитися з его-документами Висоцького, з його записками, спогадами; вони залишалися неопублікованими.

Такі тексти завжди викликають інтерес. По-перше, вони мають фактологічну новизну, тобто повідомляють певну інформацію, яка часто відсутня в інших джерелах. Але важливіше й цікавіше те, що впливає «по-друге». Его-документи дають уявлення про те, як автор *інтерпретував, пояснював* згадувані події, факти, вчинки. Що саме зберегла його пам'ять, що він вважав за необхідне сказати, що він відібрав для записів з того нескінченного життєвого потоку вражень і переживань, якими були насичені його «труди і дні». У цьому сенсі спогади Сергія Олександровича Висоцького є унікальним документом.

Попереду чекає науково-джерелознавча робота над усім корпусом його его-текстів (крім спогадів, це автобіографія і кілька листів). Ця перша публікація фрагмента спогадів має ознайомлювальний характер.

Рукопис спогадів передала до Музею вдова С. О. Висоцького Олена Володимирівна Спасокукоцька, з якою співробітників закладу пов'язує давня дружба³. Про задум мемуариста дає уявлення складений ним «План», який також зберігається в Музеї. Саме цей документ містить і назву мемуарів – «Наукові спогади». Висоцький записав кілька пунктів «Плану» – від «перших вражень», тобто з того часу, з якого він себе пам'ятав, і до поїздки в дитячому віці до Чернігова. Але після цього, відокремивши перший варіант «Плану» горизонтальною рисою, він склав новий варіант – із самого початку, значно детальніший, із зазначенням деяких дат. Новий «План» охопив майже все життя Висоцького, із самого раннього дитинства до 1994 року – святкування 60-річного ювілею Софійського заповідника. Автор нумерував окремі періоди-епізоди, про які збирався писати. Загалом у «Плані» 87 пунктів, з них майже половина присвячена дитячим, юнацьким рокам. Починаючи з 40-го пункту – вступу до Київського університету – йдеться про наукову роботу Висоцького.

Сергій Олександрович Висоцький писав спогади в 1998 році, за кілька місяців перед

---

² Від першої статті (Граффито XI в. в Софії Київській. *Советская археология*. 1959. № 1, с. 273–275) до монографій (Древнерусские надписи Софии Киевской. XI–XIV вв. Киев: Наукова думка, 1966. Вып. 1. 240 с.; Давньоруські написи Софії Київської XI–XIV ст. Київ: Наукова думка, 1968. 39 с.; Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.) Киев: Наукова думка, 1976. 455 с.; Про що розповіли давні стіни: [Софійський собор]. Київ: Наукова думка, 1978. 144 с.; Золотые ворота в Киеве. Киев: Наукова думка, 1982. 128 с.; Светские фрески Софийского собора в Киеве / АН УССР. Ин-т археологии. Киев: Наукова думка. 216 с.; ін.). Див. повну бібліографію: Список наукових праць доктора історичних наук С. О. Висоцького. Храм і люди. Збірка наукових праць до 90-річчя з дня народження Сергія Олександровича Висоцького. Київ, 2013, с. 18–23. На жаль, останню книгу Висоцького «Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності)» (Львів; Київ; Нью-Йорк: вид-во М.П. Коця, 1998) автору вже не судилося побачити.

³ У липні 2017 року Музей історії Десятинної церкви та бібліотека ім. Ошера Шварцмана підготували виставку «Бібліотека вченого» з нагоди передачі до Музею дружиною С. О. Висоцького бібліотечного зібрання історика. (До речі, інскрипти – дарчі написи на цих книгах – також з часом планується опублікувати.) На початку 2020 року Олена Володимирівна, якій виповнилося 95 років, звернулася з проханням зберегти й опублікувати спогади Сергія Олександровича до заступника директора Музею з наукової роботи Єлизавети Іванівни Архипової, з якою продовжувала підтримувати дружні стосунки після кончини Сергія Олександровича. Свого часу С. О. Висоцький був науковим керівником Є. І. Архипової і вони разом працювали в Інституті археології НАН України.

кончиною. Він був тяжко хворий, прикутий до ліжка. І в цей час учений брався – ні, не за перо, а за олівець, щоб «пройти» пам'ятними моментами й місцями свого життя. У важких умовах, не завжди слухняною рукою (саме тому й складний для прочитання почерк), він створював цей текст. Можливо, спогади полегшували ношу тих останніх місяців – пам'ять часто, якщо й не лікує, то принаймні знеболює. Для історика пам'ять – це особлива «матерія». Не випадково Висоцький назвав спогади науковими – автору-історика важливим було не просто самому згадати, але й зафіксувати, зберегти та передати цю пам'ять, зробити її частиною своєї спадщини. Важливі речі, про які сказав цими спогадами Висоцький: учений – це не тільки його праці, відкриття, книги. Це також усі ті, кого він пам'ятає, рідні, близькі та далекі люди, це дитинство, радості, тяготи, буденні речі, випробування – всі та все, що так чи інакше впливало на його життєвий світ. Не випадково, відмовившись від першого варіанта плану до своїх «Наукових спогадів», Висоцький у новому варіанті не тільки не викреслив дитячого періоду, але навіть вирішив більш докладно розповісти про нього.

Нагадаємо, що підготовка до цілісної публікації та джерелознавча робота з его-документами Сергія Олександровича Висоцького ще попереду. А сьогодні ми ознайомимося з фрагментом останнього рукопису історика.

***

Спогади були написані олівцем у зошиті формату А4; текст розміщено з обох боків аркушів, усі сторінки пронумеровані – текст займає 30 сторінок; 28 аркушів лишилися чистими.

Рукопис С. О. Висоцького був переписаний його дружиною, яка відтворила деякі складні для прочитання слова. Це полегшило набір тексту, але він був звірений з авторським рукописом, відновлено авторську пунктуацію, особливості написання тощо; отже, текст спогадів публікується за рукописом автора. У квадратних дужках розкрито скорочення слів, додано пропущені літери, а також розділові знаки, відсутність яких заважає сприйняттю тексту. Підрядкові археографічні примітки надають можливість прослідкувати, як С. О. Висоцький працював над текстом, редагував, уточнював формулювання тощо.

Втручання в текст обмежено кількома виправленнями очевидних описок (напр.: «спистившись» виправлено на «спустившись») та незначними скороченнями, які позначено так: <...>.

Двома нахиленими рисками позначено закінчення сторінки в рукопису, далі в квадратних дужках проставлено номер наступної сторінки.

Текст підготовлено до публікації співробітниками Музею історії Десятинної церкви: науковий керівник – Є. І. Архипова; комп'ютерний набір – Т. І. Левченко; археографічне опрацювання, передмова, примітки – Т. Б. Ананьєва.

СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ВИСОЦЬКИЙ. З «НАУКОВИХ СПОГАДІВ»

<...> од[н]ого разу у мене сталася зустріч[,] яка вирішила долю моєї першої книги. Це⁴ було у четвер, коли музей для відвідувачів був закритий, саме в ці дні я любив працювати у соборі, особливо, фотографувати. Одного разу я спустився зі своєї вежі де знаходилися фонди у собор[i] і побачив, що

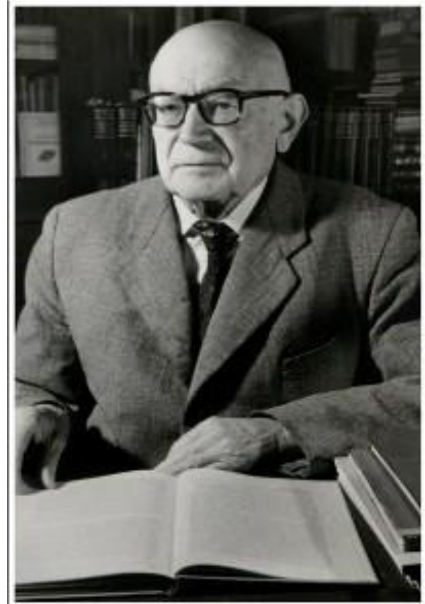
---

⁴ Далі закреслено: *стал*.

там ходить якась самотня людина. Я підійшов, привітався і ми, розмовляючи стали ходять по собору.

Виявилося що це професор Павло Микол[айович] Попов. Він у мене спитав чи займаюсь я якоюсь науковою роботою. Я сказав, так, вивчаю давні графіті. Він оживився, згадав, що колись теж⁵ збирався вивчати графіті у Софії і навіть написав статтю у газету. Я сказав, що знайшов багато цікавих графіті і якщо він зачекає декілька хвилин, то я йому покажу їх фото. Я побіг у відділ взяв свій рукопис і показав його професору.

П. М. Попов

Він погортав сторінки, подивився фото, а потім каже мені, а чи маєте Ви науковий ступінь. Я відповів, що ні. Тоді він запропонував мені: Хочете я Вам по цьому рукопису влаштую захіст канд[идатської] дисертації? На його подив я відмовився і сказав йому: Якщо Ви хочете мені дійсно допомогти, то допоможіть надрукувати цю книгу. Він сказав: добре я Вам допоможу в цьому. Завтра вранці⁶ я Вам зателефоную. На другий день П[авло] М[иколайович] дійсно подзвонив до мене і сказав, щоб я брав швиденько⁷ свій рукопис і на 10 годину ранку був на вул. Кірова 4 (зараз Грушевського) у віце-президента І. К. Білодіда. О 10 годині я вже був на Кірова 4 у прийомній. Секретарка доповіла про мене і я зайшов до великого кабінету. Подібні офіційні⁸ приміщення з полірованими столами, кріслами, портретами вождів завжди справляли на мене гнітюче враження. За великим письмовим столом з декількома телефонами сидів І. К. Білодід. Зустрів він мене привітною посмішкою, взяв рукопис і сказав, що мав розмову з Поповим. А потім мовив: Залиште рукопис у мене, а завтра я дам відповідь, чи будемо ми його видавати. Як я потім дізнався, він дав рукопис на експертизу вченому

---

⁵ Далі закреслено: *хотів*.

⁶ Дописано зверху.

⁷ Дописано зверху.

⁸ Далі закреслено: *установи*.

І. К. Білодід

секретарю А. ? Багмут, співробітнику Інституту мовознавства. На другий день я знову зустрівся з Білодідом і він мене запевнив, що мій рукопис АН УРСР буде видавати. //

[12] Незабаром відбулося засідання РВР (Редакційно видавничої Ради), на якому головував Гуржій. Він спитав яка назва моєї книги і обсяг⁹. Я назвав «Давньоруські написи Софії Київської XI–XIV ст.[»] обсяг 12 друк[ованих] аркушів, хоч у наявності у мене було лише 8 аркушів. Однак після різних доробок та доповнень ілюстраціями загальний обсяг досяг 15 аркушів. Рукопис був зданий до видавництва «Наукова думка», відповідальним редактором було призначено Попова, а редагував книгу М. Ф. Котляр. Треба зазначити, що все це так гладенько пройшло ще й завдяки відгуку Б. О. Рибаківа. Прочитавши його Білодід, як мені казали, подзвонив у Москву і мав розмову з Рибаківим відносно моєї книги. Все це було у 1963 р. і тільки 1966 р. моя перша книга вийшла з друку і побачила світ.

С. О. Висоцький

А у Софійському музеї вирувало життя. З роком в рік збільшувалося число відвідувачів, яке наближалось вже до 1 мільйона. Крім численних екскурсій з різних міст Союзу, Софійський музей відвідували й різні закордонні делегації.

Запам'яталося відвідування собору дружиною іранського шаха, шахинею

---

⁹ і обсяг – дописано зверху.

Софією, вродливою елегантною жінкою¹⁰, прем'єр-міністром Англії – Мак Миланом, індійським прем'єром Шастрі – маленьким, сухеньким діду[с]ем¹¹, Йованки Тито – дружини Броз Тито та багатьох інших. А одного разу в музей прийшли зірки італійського кіно на чолі з першою зіркою Помпаніні. Проте вона мені не сподобалася, а от решта зірок – це були справжні, вишуквані красуні, ¹²-високі, стрункі⁻¹² привітні з посмішками на устах. Вони роздавали

автографи і охоче¹³ фотографувалися. Так, це дійсно були зірки. Яких ніяк не можна було порівняти з артистами советського кіно обтяжених побутовими справами та різними негараздами.

Багато цікавих знайомств відбулося у мене в Софії, особливо з відомими науковцями. Я вже згадував про зустріч з Поповим. У соборі познайомився з Д. С. Ліхачовим, В. М. Лазаревим, Б. О. Рибаківим, М. К. Каргером, Г. Н. Логвіним, ¹⁴-Холостенком, Асеевим⁻¹⁴, а також іноземцями Людольфом Мюллером – відомим німецьким істориком і літератором, Анджем Поппе – польським істориком, Ренатою Ролле – німецьким¹⁵ професором – спеціалістом з

---

¹⁰ Олівець частково стерся – даємо варіант прочитання.

¹¹ Далі закреслено: *дри*.

¹²⁻¹² Дописано зверху.

¹³ Далі закреслено: *позували*.

¹⁴⁻¹⁴ Дописано зверху.

¹⁵ Написано зверху над закресленим: *она*.

історії скифів, Жан Пером Ариньоном – французьким професором візантологом, Ігорем Шевченком – американським професором – спеціалістом по давньогрецькій літературі та багатьма іншими. Екскурсія з письменником. Подарунок Драча¹⁶. У Софії відбулася у мене і ще одна зустріч, яка мала для мене ¹⁷і моєї праці¹⁷, так би мовити, зореносне значення. Якось мені подзвонила секретарка і сказала, що зі мною буде говорити Білодід. Я взяв трубку і Іван Костьович каже: до Києва завтра приїздить мій вчитель Віктор Володимирович Виноградов, він цікавиться графіті і йому їх треба добре показати. Я дуже розхвилювався, бо Виноградов був перша особа, провідний вчений-філолог директор Інституту русскої мови у Москві. Від нього¹⁸ залежало чи буде признаним моє дослідження графіті у Софії. Про Виноградова ходили небезпідставні чутки, що сам він був автором відомої статті «Марксизм і питання мовознавства», яка приписувалася Сталіну. Другого дня більш як дві години водив я Виноградова і його дружину, показуючи все нові і нові графіті. Вчений був приголомшений, він пильно придивлявся до написів про грім 1052 р., смерть Ярослава, раку Андрія–Всеволода Ярославича]. Але особливо його вразив великий напис про продаж // [13] Боянної землі, ¹⁹який він¹⁹ уважно розглядав та читав, обмінюючись зі мною різними думками, зокрема про те, що то за Боянова земля і чи не²⁰ належала вона Бояну «Слова о полку Ігоревім». Зацікавило його архаїчне слово «крила» замість «купила» тощо. Наприкінці нашої екскурсії він висловив своє задоволення й сказав: «Вам обов'язково треба продовжувати цю роботу, шукати та видавати графіті[»]. На що я йому відповів так: Я безперечно, розумію значення цієї роботи і буду її продовжувати, але нею я займаюся тільки у вільний час від музейної роботи, а це досить велике навантаження для мене – хворобливої людини. Він побажав мені дальших успіхів у роботі і вони пішли додому. Як потім я дізнався, вони зупинилися у Білодіда і неважко було здогадатися яка розмова була у них про

---

¹⁶ Дописано на полях зліва, стрілкою вказано місце вставки.

¹⁷⁻¹⁷ Дописано зверху.

¹⁸ Далі закреслено: *багато*.

¹⁹⁻¹⁹ який він – дописано зверху.

²⁰ Дописано зверху.

графіті та мою подальшу роботу. Можна не сумніватися, що Виноградов порадив Білодіду запросити мене до Академії. Цілком вірогідно, що це було саме так, бо через декілька днів секретарка зателефонувала мені і²¹ запросила на прийом до Білодіда. Коли я зайшов до знайомого кабінету Білодід зразу ж запитав мене: Чи хотів би я працювати в Академії? Я відповів – це моя давня мрія. Тоді він спитав на якій посаді я працюю і яка в мене платня. Я відповів, що я працюю зав. фондами музею і одержую 125 крб. Він, зітхнувши сказав, що в Академії молодший співробітник має лише 100 крб. Почувши це я підкреслив що я все рівно на молодшого не піду, оскільки, я²² старший науковий, хоч і музейний працівник. Білодід тоді сказав: «Я не можу вас взяти старшим, бо ви не маєте кандидатського ступеню[»]. Але я нагадав, що моя книга от–от вийде з друку, а кандидатські екзамени в мене здано і отже я зразу подам книгу на захист.²³ Білодід сказав: «Тоді це інша справа, ми Вас візьмемо на виконуючого обов'язки старшого співробітника з платнею 150 крб. Я погодився на цьому стані [і] був задоволений. Далі він спитав у якому саме інституті я хочу працювати і назвав мовознавства, історії та археології. Треба сказати, що це була велика спокуса для мене, адже Інститут історії мав першу категорію і там заробітна платня була значно вищою, ніж у двох інших другої категорії. Проте я згадав нападки²⁴ [і] труднощі, які переживав в той час відділ феодалізму, який постійно скорочували, а співробітн[и]ків звільняли. Та й сам Інститут набув недобру славу і поза стінами Академії його називали «відстойником циковського г...а»²⁵, маючи на увазі, що більшість його науковців були колишніми працівниками ЦК КПУ. Що ж стосується Інституту мовознавства, то я був істориком, а не філологом і тому він мені явно не підходив. Залишався Інститу[т] археології про який я знав більше: навіть був знайомий з деякими його співробітниками, зокрема В. Й. Довженком, Р. О. Юрою, П. П. Толочком.

---

²¹ Далі закреслено: *повідомила*.

²² Далі закреслено: *хоч*.

²³ Далі закреслено: *тоді*.

²⁴ Дописано зверху.

²⁵ Так у рукопису.

Щоправда Інститут вважався склочним, в ньому увесь час йшли якісь чвари.²⁶ Проте я вибрав саме цей Інститут, бо гадав, що тут мене з моїми постійними відлучками для роботи у Софії краще зрозуміють, бо вони й самі постійно працювали у полі²⁷ в експедиціях. Отже я дав Білодіду свою згоду на працю в Інституті археології. Він підняв трубку і зв'язався з директором Сергієм Миколаєвичем Бібіковим. Вони поговорили декілька хвилин і Білодід сказав мені: «Ідіть до Бібікова, він вас чекає. Бажаю Вам успіхів у роботі[»]. Бібіков зустрів мене дуже привітно, поздоровалися і він спитав: «Так у який відділ Ви бажаєте?[»]. Я сказав[,] що до Довженка у відділ слав'яно-руської археології. // [13а] Бібіков встав і ми разом попрямували до виходу з кабінету. В цей час до кабінету увійшов П. П. Толочко, який тоді був вченим секретарем. Він відвів Бібікова убік і почав йому пошепки щось говорити. У мене був добрий слух і, я²⁸

С. М. Бібіков

чув про що йшла мова. Толочко сказав, що в Інституті є свої претенденти на старшого наукового і тому брати людину зі сторони – недоцільно. А Бібіков відповів, що одиницю старшого Білодід дав персонально для Висоцького і тому тут не може бути якихось інших варіантів. Незадоволений Толочко вийшов з кабінету. Він тоді був молодим хлопцем, учнем моєї сестри Галини, яка викладала в університеті на кафедрі археології, де вчився Толочко²⁹. <...>

В. Й. Довженок зустрів мене з радістю, вказав на мій стіл і побажав нових успіхів у роботі. Поступово ознайомившись з порядком в Інституті, я був вражений лібералізмом який³⁰ існував у відношенні відвідування. Значна частина співробітників і особливо старших приходила до Інституту після перерви, тобто о 14 годині, крім того були³¹ дні обов'язкового відвідування, на

²⁶ Далі закреслено: *Але*.

²⁷ Дописано зверху.

²⁸ Далі закреслено: *добре*.

²⁹ Речення дописано на полях зліва.

³⁰ Написано над: *що*.

³¹ Далі закреслено: *обов*.

тиждень, їх нараховувалося не більше трьох, решту днів можна було працювати у бібліотеках, архівах, вдома. Всім цім я був страшенно вражений, бо в музеї треба було «висижувати» від 10 до 18 годин, а про якісь бібліотечні дні³² не могло бути й мови. А коли вдавалося на якусь годину відлучитися у бібліотеку, що була у Митрополичому будинку на подвір'ї заповідника, то це викликало косі погляди начальства. Тому я прийшов до висновку, що таких умов³³ для праці³³, як у Академії мабуть ніде нема в інших установах. І мені було дуже дивно, що замість того щоб наполегливо працювати в Інституті точилися безпе[ре]вні чвари. Спочатку я не міг зрозуміти в чому справа³⁴ і їх причина, але придивляючись помітив[,] що частина співробітників не вміла та й не хотіла працювати. От вони, щоб якось показати про людське око нібито³⁵ своє бажання працювати вдавалися до критики та різних дискусій. Особливо до цього були схильні ті, що мали червоні книжечки – тобто партійна братія. Найбільше діставалося Бібікову, цього звинувачували, що він нібито мав любимчиків і що науковий напрям Інституту невірний. По-перше, Бібіков підтримував не любимчиків, а тих хто сумлінно працював і по-друге, кожний співробітник міг розробляти тематику, яка йому була до вподоби, так що всі ці чвари, нападки на Бібікова що в решті решт змусили його відмовитися від директорства, були зловмистними, підступними і боротьбою за директорське крісло. В свій час частина партійців підтримувала І. Шовкопляса, що бажав стати директором, а друга частина підтримувала Бібікова. Шовкопляса в решті-решт було переведено до Бібліотеки АН УРСР. Але чвари по інерції продовжувалися і у 1966 р., коли я прийшов до Інституту. Прихильників бачили в кожній людині і мене теж агітували, хоч я був безпартійною галушкою. Проте я не піддався і продовжував займатися своїми справами – дослідженням графіті. А ще у кінці 1966 р. нарешті вийшла моя книга і я незабаром подав її на захист у Інститут історії. Опонентами у мене були доктор філології

---

³² Далі закреслено: *й мови*.

^{33–33} Дописано зверху.

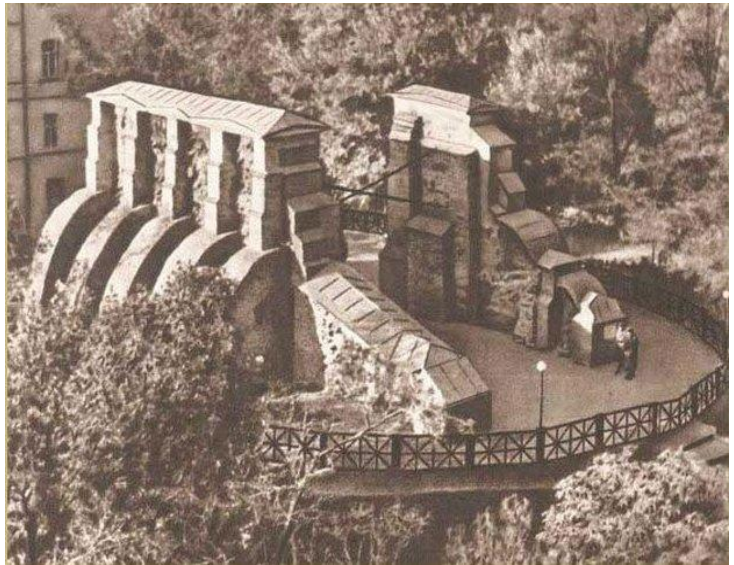
³⁴ Дописано зверху.

³⁵ Зверху написано: *начебто*.

А. О. Білецький та ...³⁶ Захист пройшов без якихось ускладнень і я став кандидатом історичних наук. Незабаром мене перевели³⁷ на посаду старшого наукового і я став одержувати досить пристойну тоді платню – 250 крб.

Працюючи у Софійському музеї я зацікавився долею Золотих воріт, які знаходилися у занедбаному стані і поступово руйнувалися. Особливо це було помітно взимку, коли // [14] стіни пам'ятки насичувалися вологою, а потім у мороз тріскалися[,] швидко руйнувалися. На снігу біля стін утворювалися осипи з

давнього тиньку-цементівки, падали й окремі камені. Цей процес невблаганно просувався вперед і був помічений³⁸ вченими ще у дореволюційні часи. Архітектор Покришкін пропонував зробити дах. І так, крім косметичних реставрацій, нічого не було зроблено і пам'ятка продовжувала у всіх на очах гинути. От і вирішив я якось допомогти справі. Я звернувся у Товариство охорони пам'яток де зустрів повне розуміння³⁹⁻з боку Тронька, Сіліна та інш[их]⁻³⁹. Для того щоб пам'ятка була захищена від атмосферних опадів треба було, щоб вона була вкрита хоча б дахом. Тут могло бути два варіанти: по-перше, якийсь павільйон на кш[т]алт критого ринку і по-друге, відбудова у вигляді наукової реконструкції. Держбуд УРСР в особі Л. Граужис підтримав ідею відбудови, незабаром з'явилася і відповідна постанова уряду. Був утворений авторський колектив у складі: С. О. Висоцький, М. В. Холостенко, Є. І. Лопушинська – керівник майстерні Інституту реставрації.

У мене по Золотих воротах був значний заділ, навіть стаття УІЖ в якій я

³⁶ Так у рукопису.

³⁷ Далі закреслено: *до дійсних стар...*

³⁸ Далі закреслено: *ще*.

³⁹⁻³⁹ Дописано зверху.

дав аксонометрію нижньої частини пам'ятки і розрахунки висоти арок, що були у проїзді, проте я розумів необхідність проведення ретельних археологічних розкопок. А ті що робились не давали достатнього матеріалу для обґрунтованої реконструкції. Це були дослідження Покришкіна, Ляскоронського, Богусевича, Асеева. Отже, мені треба було провести нові дослідження. Моє знайомство з головним автором проекту – Лопушинською було досить дивним. Коли ми стали обговорювати, що потрібно для археологічних робіт, то у відповідь на моє якесь запитання, вона раптом мовила: «Не морочте мені голову». Я був шокований, бо в Академії так не прийнято було розмовляти. Я довідався, що Лопушинська досить добрий реставратор, займалася архітектурою Крима, реставрувала Генуезьку фортецю у Судаку, храм у Керчі, мечеть в Євпаторії, але давньокіївською архітектурою вона не займалася, і це мене дуже збентежило. Але ця особа була настільки самовпевненою, що вона і не подумала відмовитися. А що вона була дуже пробивна, то це показали подальші події. Зі мною вона зовсім не рахувалася, хоч у києворуській архітектурі я розбирався наба[га]то краще ніж вона. Та що там говорити, вона не прислухалася й до Холостенка – визначного фахівця, на рахунку якого була відбудова Борисоглібського собору у Чернігові та участь у відбудові П'ятницької церкви. Коротше кажучи, я став дуже побоюватися про долю проекту відбудови Золотих воріт.

Археологічні роботи 1972–1973 р. дали багатий матеріал: була встановлена глибина закладання фундаментів (1,30–1,40 від рівня XI ст.)[,] їх конструкція, структура, висота⁴⁰ та широта⁴¹ валу в основі, уточнена висота арок, тощо. Доведено, що З[олоті] в[орота] у Володимирі на Клязьмі будувалися на зразок київських (1164 р.)⁴². Для мене стало цілком ясно, що споруда являла собою воротну вежу прямокутної форми у плані. Посередині знаходилася ц[ерква] Благовіщення, згадувана у літопису. Лопушинська була не згідна з цим і розмістила храм ближче у бік поля (в бік Оперного театру).

---

⁴⁰ Далі закреслено: *валу*.

⁴¹ Так у рукопису, мається на увазі: *ширина*.

⁴² Фразу дописано на полях зліва.

Таким чином купол будови потрапив у вузьке місце між арками проїзду, завдяки чому⁴³ має форму еліпса.⁴⁴ З цієї самої причини, так звана, середня закомара, що завершувала зверху⁴⁵ фасади церкви з боку вул. Володимирської та Лисенка не була вужчою за дві бічні. А у києворуської архітектурі, звичайно, середня закомара завжди була значно більшою ніж решти дві. Такий ляпсус могла допустити людина зовсім необізнана з києворуською архітектурою. Я⁴⁶ казав про цей самовпевнений дамі, але марно. Отримала вона позитивну рецензію від досить відомого архітектора Г. Штендера з Новгорода, якого мабуть в першу чергу зацікавив гонорар. Внутрішня // [15] рецензія в Інституті реставрації також була позитивною, оскільки пам'ятка була не стандартною, та й не хотілося, мабуть, сперечатися з «зубастив»⁴⁷ автором Лопушинською. А яким же було відношення до всього цього Держбуду. По-перше, Лопушинська за своїми реставраціями в Криму набула авторитет як «великий спеціаліст-реставратор» і, по-друге, вони при підтримці дирекції Інституту реставрації цілком покладалася на її⁴⁸ професійність⁴⁹, хоч вона не⁵⁰ була спеціалістом у галузі києворуської архітектури. Гадали мабуть, що вона справиться. Проте курирувати відбудову Золотих воріт виділили чиновника і малокомпетентну людину Миргородського, до того ж нетактовну і грубу людину. Коли хтось із Товариства охорони пам'яток на одному з засідань почав говорити українською мовою, він грубо обізвав його й сказав: «Говорите по-русски!» Тоді його співрозмовник мовив, [«]ну я тоді піду[»]. Улюбленим висловом Миргородського було: «Какая ваша

Є. І. Лопушинська

відношення до всього цього Держбуду. По-перше, Лопушинська за своїми реставраціями в Криму набула авторитет як «великий спеціаліст-реставратор» і, по-друге, вони при підтримці дирекції Інституту реставрації цілком покладалася на її⁴⁸ професійність⁴⁹, хоч вона не⁵⁰ була спеціалістом у галузі києворуської архітектури. Гадали мабуть, що вона справиться. Проте курирувати відбудову Золотих воріт виділили чиновника і малокомпетентну людину Миргородського, до того ж нетактовну і грубу людину. Коли хтось із Товариства охорони пам'яток на одному з засідань почав говорити українською мовою, він грубо обізвав його й сказав: «Говорите по-русски!» Тоді його співрозмовник мовив, [«]ну я тоді піду[»]. Улюбленим висловом Миргородського було: «Какая ваша

⁴³ завдяки чому – дописано зверху.

⁴⁴ Далі закреслено: *Так це б ще нічого, якби по завершенні ... церкви, так званих закомар, середня з боку Володимирської та Лисенка.*

⁴⁵ Дописано зверху.

⁴⁶ Далі закреслено: *їй.*

⁴⁷ Так у рукопису; очевидно треба: *зубастим.*

⁴⁸ Дописано зверху.

⁴⁹ Далі закреслено: *автора.*

⁵⁰ Дописано зверху.

философия вопроса». Цю «філософію» він вставляв де було потрібно і непотрібно. Лопушинській не важко було переконати цього комсомольського неука (зробив кар[']єру на комсомольській роботі) у правильності своєї реконструкції, а мене та Холостенка виставити якимось інтриганам. <...>.

Бачучи недоліки проекту я часто замислювався як мені бути, адже відповідальність у якийсь мірі буде Холостенка та моя. Я покладав великі надії і авторитет Холостенка до якого прислуховувалися у Держбуді, але сталося так, що він помер від тяжкої хвороби у 1979 р.? І я залишився сам на сам з цією сумазбродною дамою. В решті–решт, я прийшов до висновку, що навіть, якщо⁵¹ відбудова буде з помилками, то всерівно головна мета – збереження руїн З[олотих] в[оріт] – буде досягнута, бо вони опиняться в приміщенні і під дахом.

Багато разів говорив я Лопушинській відносно дерев'яних деталей споруди, щоб їх було як[о]мога менше бо вони будуть гнити і їх треба буде часто ремонтувати, але вона відповідала, що дерево буде насичено спец[іальними] розчинами і не буде гнити. Невірно визначили висоту валу у 14 а не ~ 11 м, потягло за собою необхідність добудови отих⁵² «шпаківень», що виходять за межі фасадів споруди з обох боків, бо інакше не можна було зробити сходи, їх треба було б неодмінно розібрати.

Пройшло уже⁵³ близько 15 років з дня 1500-ліття Києва та завершення З[олотих] воріт. Я відвідував і оглядав руїни З[олотих] в[оріт], говорив з співробітниками філіалу Софійського заповідника: виявилось, що⁵⁴ руїни у відмін[н]ому стані, а що до самої будівлі, то приходитьесь вести поточний ремонт заміню[ю]чі дерев'яні деталі.

Отже, хоч⁵⁵ зовнішній вигляд З[олотих] в[оріт] не всім подобається, як і мені, а реконструкція має значні недоліки, все ж треба признати що ця споруда⁵⁶ не тільки надійно зберігає оригінальні залишки З[олотих] в[оріт]⁵⁷,

---

⁵¹ Дописано зверху.

⁵² Далі закреслено: *скво*.

⁵³ Дописано зверху.

⁵⁴ Далі закреслено: *стан*.

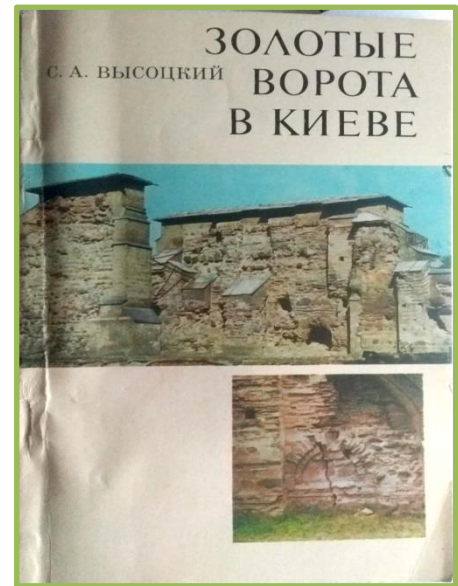
⁵⁵ Дописано зверху.

⁵⁶ Написано над закресленим: *новобудова*.

а й всеж таки дає приблизне уявлення⁵⁸ і відроджує пам'ять⁵⁸ про будову часів Ярослава Мудрого. Крім того, церква Благовіщення на Золотих воротах була першим храмом побудованим за советських часів 1970–1981⁵⁹. Приблизно такою була майже десятирічна епопея з розробкою проекту та побудовою Зол[отих] воріт в якій я брав участь як представник Академії Наук України.

На завершення цієї теми зазначу, щоб хоч якось відмежуватися від помилок Лопушинської я видрукував у 1982 р.⁶⁰ книжку «Золоті ворота у Києві», в якій висловив недоліки її проекту і дав свою // [16] реконструкцію Золотих воріт без згаданих вище помилок⁶¹. Наші опоненти: спеціалісти-архітектори,⁶² києвознавці і зовсім сторонні люди досить часто висловлюють невдоволення виглядом З[олотих] в[оріт], називають його декоративним, амбіціозним тощо. Але зовсім⁶³ забувають про його роль в збереженні автентичних руїн пам'ятки, для чого і була по суті зведена ця будова, яку Лопушинська не змогла виконати більш сучасно і виразно.

Проект З[олотих] в[оріт] розроблявся 10 років (1970–198[0] рр.). Його втіленню в життя сприяло святкування 1500 ліття Києва,⁶⁴ якому⁶⁵ й було вирішено присвятити цю подію.

За часи моєї роботи у авторському колективі, я продовжував дослідження графіті у Софійському соборі та руїнах Золотих воріт і в мене були нові цікаві знахідки. Відомо що у Софійському соборі від руйнувань та часу найбільше постраждали зовнішні відкриті галереї: північна та південна. Зокрема, у

⁵⁷ Далі закреслено: *Ярослава Мудрого*.

^{58–58} Дописано зверху.

⁵⁹ Дата дописана на полях зліва. Далі закреслено: *Отакою була*.

⁶⁰ Дата дописана зверху.

⁶¹ Написано над закресленим: *недоліків*.

⁶² Далі закреслено: *крас*.

⁶³ Дописано зверху.

⁶⁴ Далі закреслено: *до*.

⁶⁵ Слово виправлено; було: *якого*.

південній галереї, яка за малюнком XVII ст. також А. ван Вестерфельда, була⁶⁶ напівзруйнованою і без даху. Тому тут фрески майже не збереглися, залишки є тільки у прорізах вікон та відносно добре збереглися зображення святого Онуфрія. Саме на цій фресці було помітно багато різних подряпин та фрагментів графіті. Першим мною було виявлено і прочитано гарний напис про Луку Білгородського: [«]Місяця серпня в ...⁶⁷ преставився раб божий Лука блажений єпископ Білогородський». Єпископ Лука – історична особа, він згадується при освяченні Успенського собору Києво-Печерського монастиря та церкви Михаїла Видубецького монастиря, тобто 10 ... та ...⁶⁸ року.

Кафедра єпископа Луки знаходилася у місті Білгороді (17 км від Києва), зараз село Білгородка. Він був вікарним єпископом і брав участь у церковних відправах Київського митрополита.

Дата смерті Луки не згадується у літопису, але й у напису тільки скорочене датування в якому вказано лише місяць та число події, що було достатнім для поминання небіжчика.

Незабаром з фрескою Онуфрія почали працювати реставратори, видаляючи невеликі фрагменти⁶⁹ олійних фарб, які залишилися від попередніх реставрацій. І от у нижній частині фрески я помітив початок якогось напису: «Місяця січня 30 на день святого Іпполіта...» Написи, що починаються з слова «місяця» мене дуже цікавили, бо далі звичайно йшла мова про якусь подію. Отже, що ж сталося місяця січня на день св[ятого] Іпполіта? Це мене дуже заінтригувало і я пильно придивлявся до подальших рядків в напису, направляючи світло лампи, то з одного, то з другого боку. На моє прохання реставратори ретельно промили це місце і тоді виявилось, що це великий напис у 14 рядків. Не без значних труднощів мені вдалося його прочитати: «Місяця січня в 30 на день святого Іпполіта купила княгиня Всеволодова землю

---

⁶⁶ Далі закреслено: *без д дах*.

⁶⁷ Пропуск у рукопису.

⁶⁸ Пропуски у рукопису.

⁶⁹ Написано над закресленим: *залишки*.

Боянову, а перед Софією: перед попи...»⁷⁰ Далі згадувалося 12 «послухів» – свідків цього торговельного акту. А далі⁷¹ в кінці: «а перед ціми послухами купила княгиня землю Боянову всю, а вдала за неї (в Софію) сімдесят гривень соболевих, а то⁷² частина 700 гривень». Мова в напису XII ст.⁷³ йде про купівлю княгинею Всеволодовою якоїсь Боянової землі, свідками були св. Софія та перелічені духовні особи. Важливість цього напису безперечна, бо він є рідкісним юридичним документом. Тут варто згадати єдину грамоту XII ст. Мстислава Володимировича Юр'їву монастирю у Новгороді, де мовиться про пожалування села Буйці. Дуже інтригуючим є й згадка Боянової землі, адже // [17] раніше на терені Києва навіть ім'я Бояна було невідомим. Мимоволі згадувався Боян «Слова о полку Ігоревім», славний співець⁷⁴ Русі-України. А чи не належала йому ця земля у Києві? Публікація цього напису⁷⁵ справила велике враження на вчених, мабуть більше ніж решта теж цікавих і важливих графіті. Регулярно і неодноразово розглядаючи стіни у різних приміщеннях собору, в тому числі і на хорах де вже були знайдені написи Олісави⁷⁶ – дружини великого київського князя Ізяслава Ярославича (XI ст.)⁷⁷ та її сина теж великого князя Святополка-Михайла (початок⁷⁸ XII ст.), я звернув увагу на слово «Володимирова» на північній стіні. Далі напис, хоч і проглядався, але був зашпакльований. Якось, покликавши реставратора та І. Ф. Тоцьку яка досить часто допомагала мені⁷⁹ тримати⁸⁰ лампу, я попросив під моїм наглядом видалити шпаклівку з напису. Реставратор почав роботу і з-під його скальпеля з'явився перший рядок: «се була многопечальна Андріева...»⁸¹ Ми були⁸²

---

⁷⁰ Далі закреслено: *Мова тут йде про купівлю Всеволодовою якоїсь Боянової землі.*

⁷¹ Дописано зверху.

⁷² Написано над закресленим: *в тому.*

⁷³ Дата дописана зверху.

⁷⁴ Далі закреслено: *Київської.*

⁷⁵ Далі закреслено: *викликала.*

⁷⁶ Дописано зверху.

⁷⁷ Дописано зверху.

⁷⁸ Дописано зверху.

⁷⁹ Далі закреслено: *держала.*

⁸⁰ Дописано зверху.

⁸¹ Далі закреслено: *Всі.*

⁸² Далі закреслено: *дещо.*

вражені. Адже іронія долі полягала в тому, що дівоче прізвище⁸³ Тоцької була Андрієва. От я й кажу: дивись ти, про Тоцьку-Андрієву вже знали у XII ст. Посміялися. А далі напис продовжувався⁸⁴ ще цікавіше: «Андрійова сноха Олегова сестра і Ігорева і Всеволодова а писав Васко чоловік владики». Хто ж була ота «многопечальна Андрієва сноха»? Назва «сноха» сві[д]чить, що батько її чоловіка звали Анд[р]ій. А отже чоловіка жінки про яку йде мова, звали Володимир Андрійович[,] такий князь княжив на Волині⁸⁵ у другій половині XII ст. У літопису багато розповідається, як його дружина везла⁸⁶ небіжчика до Києва де вона і поховала його у Андрієвському монастирі. А хтож вона була сама? У неї були брати: Олег, Ігор і Всеволод. Сини з такими іменами були у Святослава Ольговича.⁸⁷ І, отже, виходить, що Ігор і Всеволод – це герої «Слова о полку Ігоревім», а жінка згадана у напису – їх сестра, невідома на ім'я. Цей напис було зроблено до трагічного походу у половецькі степи описаного у «Слові», бо в ньому ще⁸⁸ згадано старшого з братів померлого у 1180 р. Знайомство⁸⁹ з написом дає відчутність близькості далеких⁹⁰ подій пов'язаних з «Словом» та його героями.

Значна частина відкритих⁹¹ написів увійшла до моєї другої книги «Середньовічні написи XI–XVII ст. Софії Київської[»], яка вийшла з друку у 1976 р., у 1978 р. вона стала моєю докторською дисертацією. Захист відбувся у Видубичах, де тоді знаходився Інститут археології. Опонентами були В. Янін, Л. П. Жуковська та М. Ф. Котляр. Дисертація була написана на межі двох дисциплін – історії та філології, а тому до Вченої Ради було включено⁹² Жовтобрюха та Русанівського⁹³ співробітників Інституту мовознавства⁹³. Все пройшло напрочуд добре. Жуковська у своєму виступі назвала моє дослідження

---

⁸³ Написано над закресленим: *ім'я*.

⁸⁴ Далі закреслено: *так*.

⁸⁵ Далі закреслено: *у XII ст.*

⁸⁶ Далі закреслено: *до К.*

⁸⁷ На полях зліва – знак запитання.

⁸⁸ Дописано зверху.

⁸⁹ Написано над закресленим словом.

⁹⁰ Дописано зверху.

⁹¹ Дописано зверху.

⁹² Написано над закресленим: *запрошено*.

^{93–93} Дописано зверху.

графіті «озарінням», маючи на увазі, що ніхто не наважився братися за цю справу не бачачи в ній якоїсь перспективи. Я став доктором історичних наук, старшим науковим співробітником Київської постійно діючої археологічної експедиції Ін[ституту] археології, куди я перейшов працювати, оскільки моя діяльність була цілком пов'язана з дослідженням пам'яток Києва. Експедиція працювала з великим піднесенням, бо на Подолі під час будівництва метро були виявлені вперше у Києві зрубні дерев'яні житла. За ціми роботами Толочко – начальник експедиції, призначив К. Гупала, який тоді був лише лаборантом. Якось він прийшов до відділу, досить збуджений і став щось // [18] казати Толочко, а потім вони зібралися і пішли на Поділ. По Інституту пішли чутки: у Києві знайдені зрубні житла. Ця звістка була сенсаційною, бо до цього часу вважалося, що такі житла були поширеними лише на півночі Київської держави. Особливо на цьому наполягали ленінградські вчені М. Каргер та П. Раппопорт. Вони гадали, що на півдні будували житла з глини, так звані «мазанки». І раптом таке відкриття! У великій мірі воно сталося тому, що відкриті зруби знаходилися на глибині 10–12 метрів, до якої археологи ніколи не докопувалися у зв'язку з великими технічними труднощами: необхідність відкачувати воду та кріпити борти раскопів дошками. Спустившись по довгій драбині, я опинився на рівні землі X ст. Посередині⁹⁴ котловану знаходилося два зруби, один на 9 вінців, колоди з яких він складався були зрублені сокирою, а не відпилені пилюкою⁹⁵. Подивився на кераміку, вона вся була рання X ст. Не могло бути жодного сумніву – зруби часів Київської Русі. Мене вразили дошки, що лежали біля зрубу. Вони були також не пиляними, а⁹⁶ майстерно відколоті від⁹⁷ суцільної деревини і лише трохи підправлені сокирою. Це були тогочасні пішохід⁹⁸, адже і тоді тут була велика грязюка. З одного боку від зруба, наші археологи викопали глибокий шурф. Він був заповнений прозорою водою і там у глибині було добре видно ще декілька шарів залишків ще більш ранніх зрубів.

---

⁹⁴ Далі закреслено: *розкопу*.

⁹⁵ Далі закреслено: *Не було жодних сумн.*

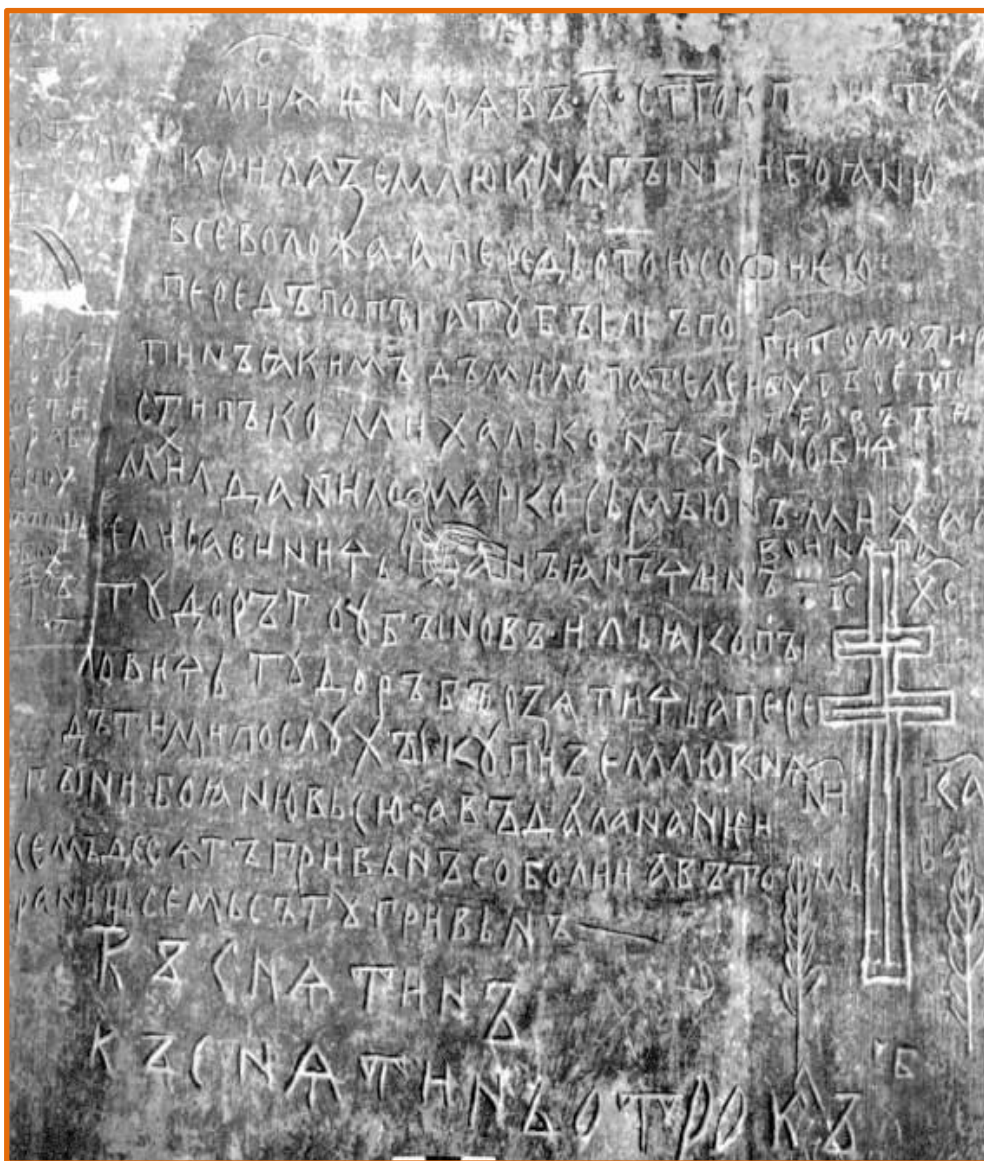
⁹⁶ Далі закреслено: *розколоті з суц.*

⁹⁷ Дописано зверху.

⁹⁸ Так у рукопису.

Картина була напрочуд вражаюча. Мої попередні сумніви виявилися зовсім безпідставними: це дійсно було X ст. Повертаючись до дому, я думав: ось і ще одна, загадкова сторінка історії Києва стала відомою.

Запис про Боянову землю

Примітки

Виявилося що це професор Павло Микол[айович] Попов – Павло Миколайович Попов (1890–1971), літературознавець, мистецтвознавець, історик книги, доктор філологічних наук (1946), член-кореспондент АН УРСР (1939). У 1929–1934 роках – один з організаторів і керівник відділу рукописів Всенародної бібліотеки при УАН. Особовий фонд П. М. Попова в Інституті рукопису НБУВ (ф. 285) налічує 7795 одиниць зберігання, які хронологічно охоплюють XVI–XX ст.

<...> у віце-президента *І. К. Білодіда* – Іван Костянтинович Білодід (1906–1981), мовознавець, лінгвіст, академік АН УРСР (1957), віце-президент АН УРСР (1963–1978), академік АН СРСР (1972).

<...> вченому секретарю *А. ? Багмут* – можливо, йдеться про Аллу Йосипівну Багмут (1929–2008), мовознавця, славіста, перекладача.

<...> на якому головував *Гуржій* – Іван Олександрович Гуржій (1915–1971), історик, дослідник історії України XVIII–XIX ст., джерелознавець, доктор історичних наук (1953), член-кореспондент АН УРСР (1958).

<...> редагував книгу *М. Ф. Котляр* – Микола Федорович Котляр, історик, дослідник історії феодальної Русі, доктор історичних наук (1983), член-кореспондент НАН України (1995),

<...> завдяки відгуку *Б. О. Рибак* – Борис Олександрович Рибак (1908–2001), археолог, дослідник слов'янської культури, Давньої Русі. Герой Соціалістичної Праці (1978), академік РАН (1991). Рибак був впливовою особою, проте в пострадянські часи деякі його праці та наукові погляди зазнали критики.

... прем'єр-міністром Англії – *Мак Міланом*, індійським прем'єром *Шастрі* – маленьким, сухеньким діду[с]ем, *Йованки Тито* – дружини *Броз Тито* – Гарольд Макміллан (1894–1986), британський політичний діяч, 65-й Прем'єр-Міністр Великобританії (1957–1963). Лал Бахадур Шастрі (1904–1966), другий Прем'єр-Міністр незалежної Індії (1964–1966). Йосип Броз Тито (1892–1980), перший і єдиний Президент Югославії (1953–1980), учасник світових війн, маршал (1943). Йованка Броз (1924–2013), четверта дружина югославського лідера.

... з першою зіркою *Помпаніні* – Сильвана Пампаніні (1925–2016), італійська актриса, яка в середині 1950-х років вважалась символом італійської краси, проте в 60-х роках її популярність помітно зменшилась і вона майже не знімалася в кіно.

У соборі познайомився з *Д. С. Ліхачовим*, *В. М. Лазаревим*, *Б. О. Рибак* – автор перерахував відомих дослідників історії та культури Давньої Русі: Дмитро Сергійович Ліхачов (1906–1999), філолог, текстолог, мистецтвознавець, громадський діяч; академік АН СРСР і РАН. Віктор Микитович Лазарев (1897–1976), мистецтвознавець, дослідник давньоруського та візантійського мистецтва, зокрема мозаїки та фресок Софійського собору;

член-кореспондент АН СРСР (1943). Михайло Костянтинович Каргер (1903–1976), історик архітектури, археолог, дослідник пам'яток Києва, автор праці «Древний Киев» (Москва; Ленінград, 1958–1961, т. 1–2); доктор історичних наук. Григорій Никонівч Логвин (1910–2001), історик архітектури, архітектор, краєзнавець, автор реконструкцій давньоруських споруд Києва; доктор мистецтвознавства. Микола В'ячеславович Холостенко (1902–1978), архітектор, автор проєктів реставрації Кирилівської церкви, лаврської дзвіниці тощо. Юрій Сергійович Асєєв (1917–2005), історик архітектури, мистецтвознавець, дослідник та автор понад 20 реконструкцій київських пам'яток.

... а також іноземцями Людольфом Мюллером <...>, Анджем Поппе <...>, Ренатою Ролле <...>, Жан Пером Ариньоном, Ігорем Шевченком <...> – Людольф Мюллер (1917–2009), німецький славіст, теолог, історик церкви, перекладач, автор праць із російської історії та культури. Анджей Поппе (1926–2019), польський історик, фахівець з історії держави та церкви середньовічної Русі, зокрема історії хрещення, єпископських кафедр тощо. Рената Ролле, німецький історик, археолог, дослідниця Більського городища, іноземний член НАН України. Жан-П'єр Ариньон, французький історик-медієвіст, дослідник середньовічної Русі VII–XV ст. Ігор Іванович Шевченко (1922–2009), американський учений українського походження, візантиніст, професор класичної філології, перекладач.

Подарунок Драча – Іван Федорович Драч (1936–2018), письменник, поет, публіцист.

<...> *приїздить мій вчитель Віктор Володимирович Виноградов* – В. В. Виноградов (1894–1969), лінгвіст, літературознавець, історик мови; доктор філологічних наук (1940), академік АН СРСР (1946).

<...> *Бояну «Слова о полку Ігоревім»* – Боян – давньоруський поет, якого згадано в «Слові» та в «Задонщині», жив у XI – на початку XII ст.

<...> *зокрема В. Й. Довженком, Р. О. Юрою* – Василь Йосипович Довженок (1909–1976), дослідник історії Давньої Русі, археолог, славіст; доктор історичних наук (1962). Юра Роман Олександрович (1927–1977), археолог, музеєзнавець, дослідник давньоруських міст.

<...> *з директором Сергієм Миколаєвичем Бібіковим* – С. М. Бібіков (1908–1988), археолог, педагог, доктор історичних наук (1953), директор Інституту археології АН УРСР (1955–1968).

Під час V Конгресу Міжнародної унії слов'янської археології 1985 р. на Старокиївській горі.
Зліва направо: В. О. Харламов, М. А. Сагайдак, Б. О. Рібаков, С. О. Висоцький,
Я. Є. Боровський, І. І. Артеменко, С. Р. Кілієвич, Г. Г. Мезенцева.

<...> *моєї сестри Галини* – Галина Георгіївна Мезенцева (1923–1997), археолог, музеєзнавець, дослідник Давньої Русі; доктор історичних наук (1969).

<...> *підтримувала І. Шовкопляса* – Іван Гаврилович Шовкопляс (1921–1997), археолог, музеєзнавець, бібліограф; доктор історичних наук (1965).

<...> *А. О. Білецький* – Андрій Олександрович Білецький, філолог-класик, перекладач, лінгвіст, мистецтвознавець; доктор філологічних наук (1952).

Архітектор Покришкін – Петро Петрович Покришкін (1870–1922), архітектор-реставратор, археолог, протоієрей.

<...> *з боку Тронька, Сіліна* – Петро Тимофійович Тронько (1915–2012), історик, громадський діяч, дослідник історичного краєзнавства; академік НАН України. Олесь Опанасович Силин (1913–2007), архітектор,

дослідник, реставратор і захисник архітектурних пам'яток, громадський діяч, Герой України (2005).

Держбуд УРСР в особі Л. Граужис – Л. І. Граужис, архітектор, очолювала Відділ охорони і реставрації пам'яток архітектури Держбуду УРСР.

<...> Є. І. Лопушинська – Євгенія Іванівна Лопушинська (1920–1996), архітектор-реставратор, художник. У 1946–1996 роках працювала в інституті «УкрНИИпроектреставрация», автор проектів реставрації низки історичних споруд, зокрема в Києво-Печерській лаврі (1951–1957).

<...> був значний заділ, навіть стаття ВІЖ – імовірно, йдеться про статтю: Висоцький С. О. До реконструкції Золотих воріт у Києві. Український історичний журнал. 1970. № 5. С. 121–127.

Це були дослідження <...>, Ляскоронського, Богусевича, <...> – Василь Григорович Ляскоронський (1860–1928), історик, археолог, нумізмат, етнограф, письменник, громадський діяч. Володимир Андрійович Богусевич (1902–1978), історик, археолог, кандидат історичних наук (1949), один з перших дослідників київського Подолу, «міста Ярослава» та ін.

<...> архітектора Г. Штендера – Григорій Михайлович Штендер (1927–1992), архітектор, реставратор архітектурних пам'яток, історик архітектури.

<...> з дня 1500-ліття Києва – «ювілей» Києва відзначався в 1982 році.

Умовний характер дати визнається багатьма вченими. Проте організаційні заходи мали для міста та його пам'яток позитивні наслідки. Підтриманий ЮНЕСКО «рік Києва» дозволив залучити значні ресурси, унаслідок чого було проведено благоустрій, реставрації, дослідження, здійснено видавничі програми, відкрито низку музеїв. Зокрема, 26 травня 1982 року в Кловському палаці XVIII ст. було відкрито Музей історії міста Києва.

<...> я видрукував у 1982 р. книжку «Золоті ворота у Києві» – Висоцький С. А. Золотые ворота в Киеве. Киев, 1982. 126 с. Ця книжка була однією із серії видань праць київських археологів, присвяченої 1500-річчю Києва.

<...> за малюнком XVII ст. <...> А. ван Вестерфельда – Абрахам ван Вестерфельд (1620–1692), голландський художник, працював на

замовлення литовського гетьмана Януша Радзивілла. Автор серії малюнків, що зображали види та споруди Києва 1651 року.

Лука – єпископ Белгородський Лука (†1089/1090), святитель. Брав участь в освяченні церкви архістратиґа Михаїла (1088) та Великої церкви Печерського монастиря (14 серпня 1089 року) в Києві.

<...> *єдину грамоту XII ст. Мстислава Володимировича Юр'іву монастирю* – Грамота 1130 року великого князя Мстислава Володимировича та сина його Всеволода новгородському Юрієву монастирю на село Буйци. Грамота була віднайдена єпископом (згодом – митрополитом Київським) Євгенієм (Болховітіновим) у 1804 році «в куче гнилых бумаг Юрьева монастыря». У 1818 році Євгеній здійснив перше монографічне видання пам'ятки, що зумовило поштовх у розвитку російської дипломатики.

<...> *покликавши* <...> *І. Ф. Тоцьку* – Ірма Фантинівна Тоцька (1935–2013), історик, дослідник Софії Київської, яка майже 45 років працювала в заповіднику; у 1976–2002 роках – заступник директора заповідника з наукової роботи. Свою наукову діяльність починала під керівництвом С. О. Висоцького, зі спогадами про якого виступила в травні 2013 року на VII «Софійських читаннях», присвячених 90-річчю з дня народження Висоцького (надруковано: *Храм і люди: Збірка статей до 90-річчя з дня народження Сергія Олександровича Висоцького*. Київ, 2013).

І. Ф. Тоцька

<...> *до моєї другої книги «Середньовічні написи XI–XVII ст. Софії Київської[»]* – Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской: (По материалам граффити XI–XVII вв.) Київ: Наукова думка, 1976. 455 с.

Опонентами були В. Янін, Л. П. Жуковська та М. Ф. Котляр – Янін Валентин Лаврентійович (1929–2020), історик, археолог, дослідник давнього Новгорода, доктор історичних наук (1963), академік АН СРСР (1990), громадський діяч. Лідія Петрівна Жуковська (1920–1994), лінгвіст, славіст, історик давньоруської мови, палеограф, доктор філологічних наук (1970).

<...> *до Вченої Ради було включено Жовтобрюха та Русанівського* – Михайло Андрійович Жовтобрюх (1905–1995), лінгвіст, історик української мови, доктор філологічних наук (1964). Віталій Макарович Русанівський (1931–2007), лінгвіст, українознавець, доктор філологічних наук (1969), академік НАН України (1982).

<...> Толочко – начальник експедиції, призначив К. Гупала – Петро Петрович

Толочко, археолог, історик, академік НАН України (1990). У 1972–1987 роках очолював відділ археології Києва Інституту археології НАН України, у 1987–2017 роках – директор цього Інституту. Автор численних праць з історії Давньої Русі та зокрема Києва.

П. П. Толочко (в центрі) та Б.О. Рибаків з дослідниками Києва

К. М. Гупало

Костянтин Миколайович Гупало (1947–2010), археолог, дослідник київського Подолу, очолював Подільський загін Київської постійно діючої археологічної експедиції. Автор книжки «Подол в древнем Киеве» (Київ, 1982), низки реконструкцій стародавніх споруд.

<...> лєнінградські вчені М. Каргер та П. Раппопорт – Михайло Костянтинович Каргер (1903–1976), археолог, історик, доктор історичних наук (1959), дослідник пам'яток Київської Русі,

зокрема в Києві. Автор монографії «Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города» (Москва; Ленинград, 1958, т. 1; 1961, т. 2). Павло Олександрович Раппопорт (1913–1988), історик архітектури, археолог, доктор історичних наук (1965). Досліджував церковне та оборонне зодчество Русі, зокрема Києва, автор понад 200 праць, зводів археологічних пам'яток Давньої Русі тощо.

